

І.А. Прохненко, О.М. Гомоляк, В.В. Мойжес

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИНОГРАДІВСЬКОГО І КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКІВ

In the 2007 season, castles in Vynohradiv and Korolevo were studied. A thick Late Bronze Age layer (Stanovo culture of the 14th—12th cc. BC) was discovered among pre-castle materials of Vynohradiv. The construction of stone-made fortifications of castles is dated by the end of the 13th — the beginning of the 14th c. Reconstruction of fortifications in Korolevo is dated by the mid of the 15th c., and in Vynohradiv — by the end of the 15th — the beginning of the 16th cc. In Korolevo castle the traces of an assault are recorded and dated by the 16th c. while the seizure of intense vital activity is dated by the beginning of the 17th c.

Археологічною експедицією Ужгородського національного університету в 2007 р. досліджувались Виноградівський і Королівський замки, розташовані у Виноградівському районі Закарпатської області на відстані 10 км один від одного.

Перший знаходиться в урочищі Канків на східній околиці м. Виноградів (до 1946 р. — м. Севлюш) біля підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається р. Тисою. Укріплення зведено в формі чотирикутника (розміром 44,5 × 35 м) з виступаючими кутовими бастіонами. Крім безпосередньо замкової споруди, до архітектурного ансамблю входили капличка, що знаходиться за 30 м на північний захід від неї, та церква з прибудовою. Комплекс будівель оточений кам'яною стіною (рис. 1).

У науковій літературі дата зведення фортифікацій на основі свідчень анонімного нотарія короля Бейли III (1172—1196 рр.) про Угочу визначається IX ст. Однак цей топонім, який пізніше став однією з назв замку, нотарій не конкретизує і застосовує для позначення певної території, а не фортифікаційної споруди. Тому можна припустити, що Аноніму наприкінці XII ст. цей замок був узагалі невідомий.

На основі начебто чітко визначеної початкової дати реконструюється історія Виноградівського замку наступних кількох сторіч. Так, Канків визнається центром організовано-

го королем Гейзою II (1141—1162 рр.) комітату (жупи) Угочі. Вказуються перебудови замку в період правління короля Андрія II (1205—1235 рр.) і після татаро-монгольського нашествя 1241 р.

Як конкретними даними про укріплення науковці оперують грамотами XIII—XIV ст. Однак у них немає згадок про замок, згадується лише м. Севлюш, а точніше, — привілеї окремої категорії його мешканців. Незважаючи на це, історія замку насичена конкретними подіями. Зокрема, у 1307 р. король Карл Роберт Анжуйський (1301/1310—1342 рр.) передає севлюський замок біхарському магнату Беке Боршо (Бенедеку). Той з 1308 р. розміщує тут постійний гарнізон і здійснює повну реконструкцію захисних споруд за 1307—1308 рр. Після вступу Беке Боршо до коаліції магнатів проти Карла Роберта у 1317 р. королівські війська штурмують і руйнують замок. З часом король наказує відновити Канків і дарує його королеві Марії.

У 1399 р. угорський король Жігмунд (Сигізмунд) Люксембурзький (1387—1437 рр.) передає замок як бенефіцію барону Пейтеру Перені, який на початку XV ст. проводить чергову реконструкцію укріплень. Після завершення будівництва нового родового палацу в м. Севлюш наприкінці XV ст. замок передається монахам-францисканцям і перетворюється на монастир. У період реформації Ференц Перені став протестантом, вигнав зі своїх володінь католицьке духовництво і в 1556 р. захопив замок-монастир. Посланий проти Перені загін імператорських військ на чолі з Телекеші штурмом узяв замок і в 1557—1558 рр. зруйнував укріплення, після чого замок не відбудовувався.

Отже, історія замку в науковій літературі розглядається як безперервний ланцюг важ-

ливих подій з IX до XVI ст. (створення, перебудови, передавання з рук у руки, захоплення, руйнування, загибель). Однак дослідники історії Виноградівського замку, як правило, не підтверджують свої побудови посиланнями на писемні джерела. В результаті історія однієї з ключових пам'яток регіонального середньовіччя виглядає не як документована реконструкція, а як комплекс інтуїтивних припущень. У цій ситуації найпростішим способом вирішення проблеми є залучення археологічних даних, які відображують конкретні хронологічні реалії.

Подібна ситуація склалася і з іншими замками Закарпаття. У зв'язку з цим до наукового плану Інституту карпатознавства Ужгородського національного університету було введено проект «Комплексне дослідження замків Закарпаття», реалізація якого почалася з Канкова.

Три шурфи (площею 2×3 м) було закладено всередині замкової території і один ($2 \times 2,5$ м) — у капличці (рис. 1).

Шурф 1 прив'язаний до північно-західної стінки внутрішнього дворику на верхньому ярусі замку. Стратиграфічні спостереження в комплексі з аналізом матеріалу дають змогу встановити таку почерговість заселення і забудови території пам'ятки. Над материковою скельною основою фіксується міцний шар епохи пізньої бронзи (станківська культура XIV—XII ст. до н. е.). У нього врізаний простежений у південно-східній частині шурфу фундамент кам'яної стіни, розібраної у XVI ст. Цю дату встановлено за одиничними фрагментами полив'яної кераміки та плитки, виявлених у завалах каміння.

Після руйнації первинних кам'яних споруд в ур. Канків утворено горизонт, який визначається вирівнюванням замкової площі шляхом підсипання жовтого щебеню. Після нівелювання поверхні на території урочища прокопано траншеї до рівня завалів і станівського горизонту, а потім зроблено фундаменти для нових стін, що визначають останній будівельний горизонт замку. У ході викопування траншей руйнувався станівський шар, а земля використовувалась для підсипання біля стін, що зумовило наявність у верхніх шарах шурфу значної кількості керамічного матеріалу епохи пізньої бронзи. Середньовічний матеріал представлений одиничними знахідками (підкова, цвях, два фрагменти кераміки, один з них — вінчик полив'яної посудини). Цей мізерний матеріал дає змогу датувати останній етап функціонування замку, за аналогіями з пам'яток Східної

Рис. 1. Виноградів (ур. Канків). План розташування замку

Словащини, другою половиною XVI — початком XVII ст.

Шурф 2 закладено на нижньому ярусі основної замкової споруди, у західному куті північного бастиону. Характер заповнення культурного шару дає змогу визначити його утворення на цій ділянці скиданням будівельного сміття. Домінуючий матеріал становила кераміка епохи пізньої бронзи. Окремо відмічаємо кам'яний ідол станківської культури (рис. 2, 1б), використаний під час зведення стін замку. Середньовічні знахідки представлені незначною кількістю уламків горщиків, які датуються за аналогією XV ст., залізними цвяхами та фрагментом обробленої кам'яної плитки.

Для уточнення стратиграфічної ситуації, простеженої в шурфі 1, за 14 м на південний схід від нього, біля протилежної стінки внутрішнього дворику, було закладено шурф 3. Стратиграфічна картина подібна до такої шурфу 1. З виявлених об'єктів відзначимо яму грушоподібної форми (глибина 1 м), у заповненні якої містилася сильно утрамбована глина темно-сірого кольору зі значним вмістом станівської кераміки.

З метою уточнення хронології середньовічного горизонту пам'ятки було закладено шурф 4 в західному куті каплички. Її особливістю є фундамент квадратної в плані форми, ширина стіни якого перевищує 3,5 м за незначної площі самої споруди. У ході розкриття шурфу про-

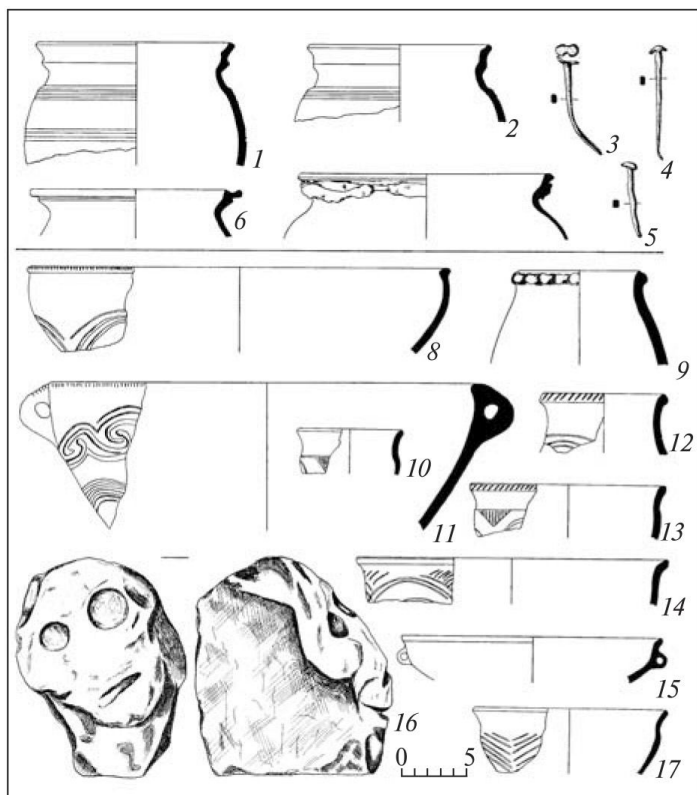

Рис. 2. Виноградів (ур. Канків). Матеріал із шурфу: 1–7 — середньовічний горизонт; 8–17 — горизонт епохи пізньої бронзи (станівська культура)

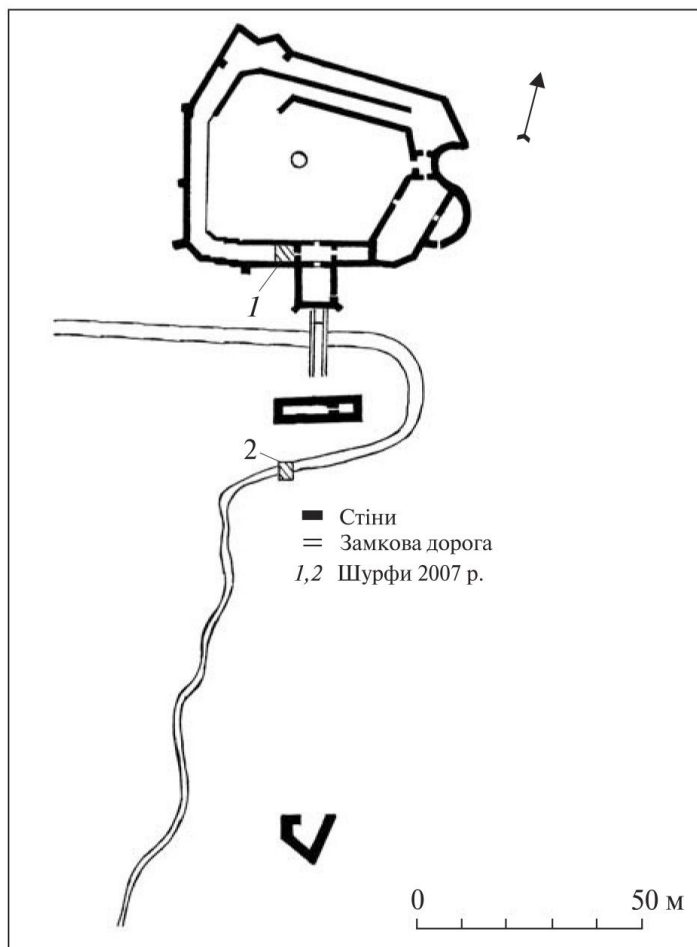

Рис. 3. Королеве (ур. Нялаб). План замку

стежено таку стратиграфічну ситуацію. Верхній шар, в окремих місцях до глибини 1 м, є сучасним перекопом. Нижче від нього, до 2,9 м, по всій площі шурфу зафіксовано завали вели-

кого андезитового каміння і штукатурки. Траплялись і фрагменти зруйнованих і звалених усередину будівлі стін. Підстилаючим виступав шар гумусованої глини з незначним вмістом керамічного матеріалу (рис. 2, 1, 2).

Простежена ситуація дає змогу зробити висновок, що капличку було зведено на місці частково зруйнованої вежі, в ході розбирання стін якої забутовано камінням її внутрішню частину. В результаті було перекрито шар, що визначає час закладання башти. Фрагменти виявлених у ньому горщиків мають аналогії на пам'ятках Східної Словаччини, де датуються кінцем XIII — початком XIV ст. Саме цим часом датуємо початок будівництва захисних споруд в урочищі Канків.

Другий із досліджених нами замків (Королівський) розміщений в ур. Нялаб на західній околиці сел. Королеве. Займає він вершину гори (висота 52 м). У плані має трапецієподібну форму, площа — 52 × 47 м. Основні укріплення складаються з двох паралельно розміщених стін. Посередині внутрішнього дворику знаходиться колодязь. За 30 м від основної замкової споруди проходила ще одна захисна лінія, представлена спорудою прямокутної форми. У північно-східній частині вершини гори зведено сторожовий бастион підтрикутної форми розміром 10,15 × 9,65 м (рис. 3).

Королівському замку (Кіральхаза), як і Виноградівському, приділено значну увагу в науковій літературі. Коротко перелічимо основні подані в історіографії події, пов'язані з цією пам'яткою. Вперше місцевість під назвою Нялаб згадується в грамоті XII ст., згідно з якою угорський король у своїх угіддях, на замковій горі, наказав збудувати дерев'яний мисливський будинок. У 1262 р. писемні джерела вказують на поселення Кіральхаза як на королівську власність — місце полювання на зубрів. З середини XIII ст. будинок короля на горі Нялаб поступово укріплюється і стає замком. У 1279 р. в угорських грамотах з'являється перша згадка про Нялабський замок як фортецю на «соляному шляху» — резиденцію місцевого магната.

На початку XIV ст. власник замку взяв активну участь у фронді проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського. Королівське військо захопило замок у 1312 р. Зруйновані під час узяття замку фортифікаційні споруди реконструйовані за участю італійських архітекторів на чолі з А. Фіоравенті. У 1378 р. замок Нялаб — центр однойменної домінії — угорським королем Лайошем I Великим (1342—

1382 рр.) передається волоському воєводі Дразі, який здійснює чергову реконструкцію фортифікаційної системи. У 1405 р. у нагороду за заслуги перед угорською короною Нялабський замок отримав магнат Перені, і почалася військова конфронтація з попередніми господарями замку — волоськими магнатами. За допомогою королівських військ барони Перені реалізували своє право на володіння Нялабом і в XV ст. укріпили замок додатковими захисними спорудами.

У XVII ст., після виступу проти Габсбургів магнатів Франгепанів — близьких родичів власників замку — укріплення захопили імператорські війська. Пізніше, у 1672 р., за наказом імператора Леопольда I (1655—1687 рр.) замок Нялаб був зруйнований і вже не відбудовувався.

Незважаючи на насичену подіями історію замку, археологічно він до цього часу не досліджувався. Для отримання конкретних матеріалів про стратиграфію пам'ятки нами закладено два шурфи розміром 3 × 2 м: один на території основної замкової споруди, другий — в улоговині на дорозі за межами укріплень (рис. 3).

Верхній шар (0,7 м) шурфу 1 — темно-сіра глина зі значною кількістю кісток і кераміки XVI — першої половини XVII ст. Окремо відзначимо фрагмент бокової частини стакану з одним цілим і одним відламаним вушками-ручками, над якими йде горизонтальний ряд дрібних зашпів. Тісто добре відмучене, обпалене до дзвінкого стану. Поверхня бордового кольору, рівномірно вкрита «бородавками» (рис. 4, 2). У керамічних комплексах Європи подібні високоякісні стакани посідають особливе місце. Виготовлені вони, згідно з картографуванням знахідок з понад 100 пунктів, на Моравії, ймовірно, в Лоштицях (округ Оломоуц) або в їх найближчій окрузі, визначеній В. Гошем і Я. Новаком як Північноморавський керамічний виробничий район. Час виготовлення таких стаканів з прямим високим вінчиком з хвилястою поверхнею і декоративними вушками-ручками дослідники визначають другою половиною XV ст., а їх імпорт пов'язують з іменем угорського короля Матяша Корвіна (1458—1490 рр.), який володів і Моравією. Використання лоштицької кераміки тривало і в XVI ст.

На глибині 0,7—1,1 м фіксується шар чорного гумусованого ґрунту, насичений інвентарем, серед якого є ціла посудина (рис. 4, 8) і наконечники арбалетних стріл (рис. 4, 17, 18). Можливо, утворення шару пов'язане зі штурмом замку. Відзначимо наявність серед кераміки

фрагмента від ще одного стакану лоштицького типу з прямим високим вінчиком, орнаментованим п'ятьма горизонтальними жолобками, і десятьма вушками-ручками в місці найбільшого розширення тулуба, де простежуються ще два жолобки. Вище від ручок стакан прикрашений рядом насічок. Діаметр вінчика — 6,7 см (рис. 4, 1). Глибина залягання фрагмента (0,7 м) визначає верхню межу шару. Інвентарна колекція шару датується XV — першою половиною XVI ст., а стратиграфічні спостереження дають змогу обмежити датування шару другою половиною XV — початком XVI ст.

Нижче від горизонту знищення, до глибини 1,8—2,1 м, залягає шар жовтої глини з будівельним сміттям. У нижній частині шару (глибина 2,05 м), на межі із завалами цегли й обмазки, виявлено бронзову монету (рис. 4, 22). Визначення нумізматичних матеріалів замку проведене доктором Є. Колніковою (Інститут археології Словацької академії наук, м. Нітра). Цей екземпляр — угорська монета Альберта (1437—1439 рр.) — визначає час засипання будівельними відходами площі між двома зведеними кам'яними стінами. Нижче від шару цегли знаходяться завали великого андезитового каміння, буличників, серед яких трапляються фрагменти оформлення віконних вітражів. Вони свідчать про те, що сміття зсипалося в ході перебудови замку, а не під час первинного утворення кам'яної фортифікації. Серед інвентарю, виявленого в завалах каміння, окремо виділяємо фрагмент вінчика (діаметр 32 см) посудини з глибини 2,4 м. Виготовлена вона з добре відмученого тіста зі значною домішкою графіту. Середньовічна графітова кераміка, добре представлена в комплексах на території Чехії і Північно-Західної Словаччини, відома у Східній Словаччині за поодинокими фрагментарними знахідками, у Закарпатті не фіксувалася.

У ході розкриття шурфу 2 виявлено значну кількість кісток, уламків кружальної кераміки та дві угорські монети. Перша, з глибини 1,3 м — номінал Фердинанда I (1526—1564 рр.), монетний двір — Кремниця, денар 1553 р. (рис. 4, 20); друга монета, з глибини 1 м — номінал Максиміліана II (1564—1577 рр.), монетний двір — Кремниця, денар 1577 р. (рис. 4, 19).

Серед підйомного матеріалу з урочища Нялаб відзначимо фрагмент угорської монети Матяша Корвіна, монетний двір — Нодь Бая = Бая Маре, денар 1482—1490 рр. (рис. 4, 21).

Археологічні дослідження Виноградівського і Королівського замків дали можливість уточ-

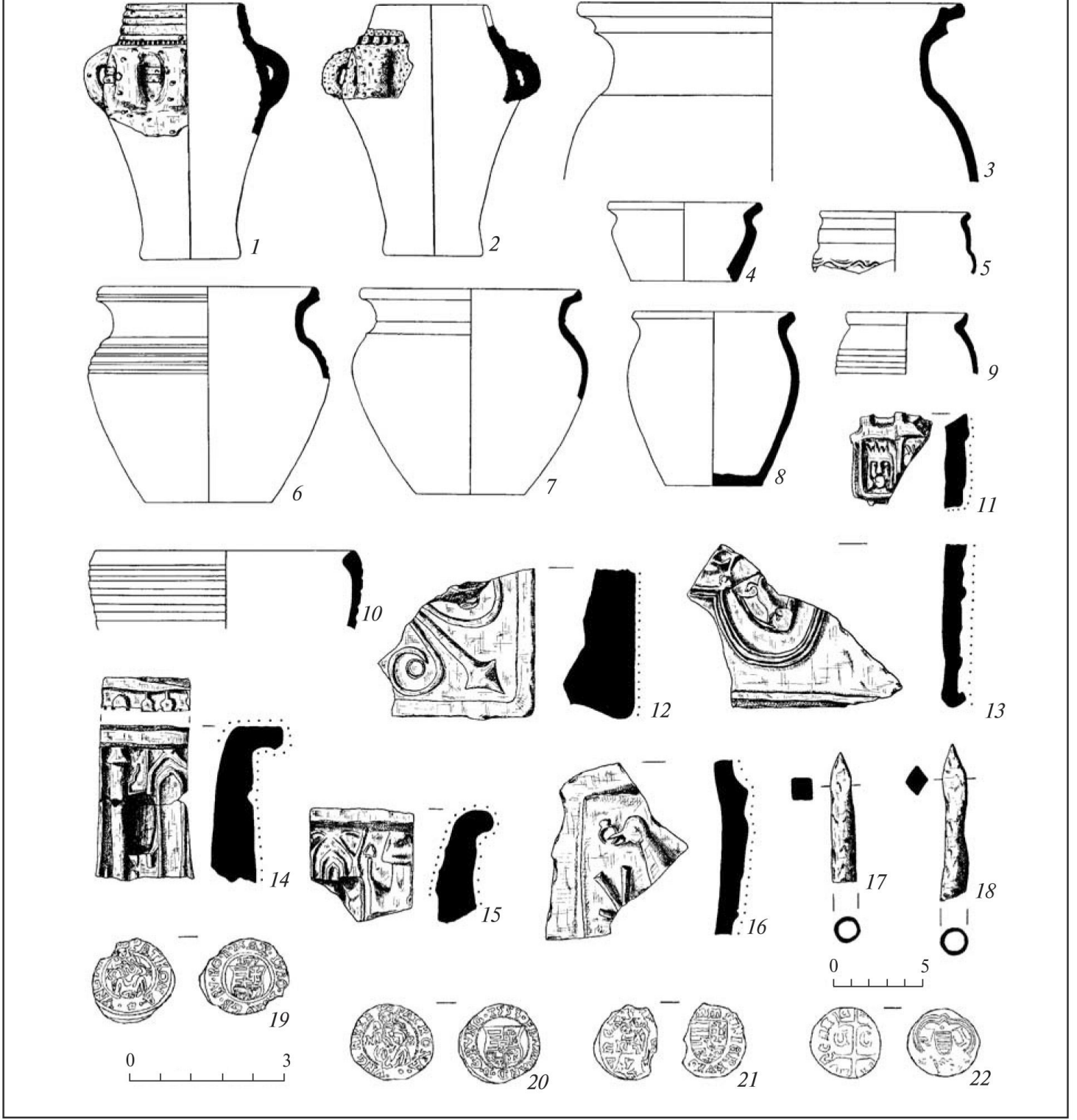

Рис. 4. Королеве (ур. Нялаб). Матеріал із шурфів

нити, а в окремих випадках і спростувати установлені в науковій літературі положення. На конкретному речовому матеріалі пропонується нова хронологічна схема історичного розвитку двох опорних пам'яток регіонального середньовіччя. З дозамкового матеріалу в урочищі Канків фіксуємо міцний шар епохи пізньої бронзи (станівська культура XIV—XII ст. до н. е.). Місце розташування пам'ятки на підвищенні дає змогу визначити її як пункт, природно укріплений схилами гори. Установити наявність конкретних фортифікаційних споруд епохи пізньої бронзи на сьогодні неможливо

через руйнацію пам'ятки під час середньовічних будівельних робіт.

Як нереальні визначаємо твердження про наявність на замковій горі м. Виноградова давньоруського горизонту X—XI ст.

Встановлена нами дата зведення системи кам'яних укріплень Канкова (рубіж XIII—XIV ст.) не збігається з прийнятою в історіографії. Запропонована нами точка хронологічного відліку історії замку підкріплена конкретними матеріалами і узгоджується з історичною ситуацією в Європі, де масове будівництво середньовічних фортець датується

XIII ст. Цей процес не випадковий і законно пов'язується з періодом після основної хвилі татаро-монгольського нашествия. Безсумнівно, що для зведення мережі замків було необхідне існування міцного державного інституту і значне вкладання коштів, що на периферії Угорського королівства, в умовах розрухи після нашествия татаро-монголів було неможливим до кінця XIII ст.

На сьогодні не можемо датувати зведення укріплень Королівського замку часом раніше XIV ст. При цьому підкреслюємо, що ні на Виноградівському, ні на Королівському замках у XIV ст. не фіксується інтенсивний процес життєдіяльності. Культурний горизонт цього часу представлений незначною кількістю керамічного матеріалу.

Перебудова укріплень Королівського замку відбулася в середині XV ст., Виноградівсько-

го — наприкінці XV — на початку XVI ст. Після реконструкції укріплень Королева формується міцний культурний горизонт, який свідчить про інтенсивний процес життєдіяльності, а на Виноградівському замку середньовічний шар і далі представлений мізерним фрагментарним матеріалом, єдиним поясненням чого може бути функціональне призначення пам'ятки — використання його як монастиря.

Не підтвердились припущення про постійні облоги і штурми Виноградівського замку. В Королеві ж штурм замку фіксується в межах початку XVI ст., однак питання щодо його успішності залишається відкритим.

Життєдіяльність на обох замках завершується на початку XVII ст.

На основі археологічних досліджень можна припустити, що замки Канків і Нялаб функціонували впродовж XIV — початку XVII ст.

